

לבוא חמת – 'מעלני אנטוכיא'

האם סטו התרגומים הא"י מפשוטו של מקרא?

הרב מרדכי הלפרין

ירושלים

ראשי פרקים:

פרק א – מבוא

פרק ב – ערים רבות בשם אנטוכיה

פרק ג – אנטוכיה הדרומית ועמק אנטוכיה

פרק ד – אנטוכיה הדרומית – שיטת מיכאל אבי יונה

פרק ה – סיכום

פרק א. מבוא

ב'פשטות המתחדשים' (להלן 'פשטות') קובץ שמיני – אב תשע"ט (עמ' 16 - 36), הוצגה שאלת קו הגבול הצפוני של ארץ כנען האמורה בתורה, שאלה הנתונה בוויכוח ישן: האם הגבול הצפוני נמצא בקירוב לקו הרוחב צידון – נחל אמנה (המפריד בין רכס החרמון לרכס הרי מול הלבנון), לפי 'הגישה המקומית', או שהוא עובר בצפון ארץ הלבנון כ-350 ק"מ צפונה מצידון, בקו דרום רכס טורוס אמנוס – נהר פרת, לפי 'הגישה המרחיבה'.

כפי שהוכח ב'פשטות' שם, על פי פשוטו של מקרא גבולות ארץ כנען של פרשת נח, של פרשת מסעי, גבולות ראיית הארץ של משה רבנו, וגבולות כיבושי יהושע, מתאימים לגישה המקומית.

על גבולות כיבושי יהושע נאמר:

"ויקח יהושע את כל הארץ ככל אשר דבר ה' אל משה, ויתנה לנחלה לישראל
כמחלקתם..." (יהושע יא, כג)

לגישה זו, 'גבולות השיטה' - 'ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר' (שמות כג), שהם ללא ספק רחבים מאוד, הם גבולות ההבטחה לעתיד, לימות המשיח. כמפורש ומנומק במדרש לקח טוב¹:

ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר – זה נהר פרת, וכן הוא אומר עד הנהר הגדול נהר פרת (בראשית טו, יח). כל ארץ החתים עד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם (יהושע א, ד) – זה הפסוק עתיד להיות לימות המשיח, שנאמר וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ (תהלים עב, ח), לפי שלא מצינו גבול ארץ ישראל ממדבר עד הנהר ולא מים סוף עד ים פלשתים, אלא ודאי לעתיד לבוא².

כך פירשו גם ר' אברהם בן הרמב"ם שמות כג, לא; "יש אומרים" הביאם רבי אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, תחילת פרק יא; הגר"א יהושע יט, כח; המלבי"ם במדבר לד, ב; ר' יהוסף שווארץ תבואות הארץ ירושלם תר"ס, תחילת פרק א; ר' יצחק גולדהר אדמת קודש ירושלם, תרע"ג, פרק א; הרב חיאל מיכל טוקצ'ינסקי ארץ ישראל סכ"ו, אות א; החזון אי"ש שביעית, סימן ג, אות ל; הרב שאול ישראלי, ארץ חמדה א, שער ד, סימן ג; רבי חיים קנייבסקי דרך אמונה הל' תרומות פרק א, ס"ק יג; ר' יוסף ליברמן משנת יוסף, שביעית פרק ו, "קונטרס ביאור גבולות הארץ", פרקים א-ב. וזאת לכאורה בניגוד להבנה המקובלת בפירוש התרגומים הארץ-ישראליים, והפירוש המקובל³ לברייתא בגיטין ח, א.

לעומתם, התרגומים הא"י, זיהו את "לבא חמת" עם אנטוכיאי (אנטיוכיה) היושבת בחבל אלכסנדריה בטורקיה, ואת הר ההר עם קצה הרי טורוס אמנוס מצפון מערב לאנטיוכיא.

¹ שמות (משפטים) כג, לא.

² למפת "גבול הארץ הרחבה", ראה יואל אליצור, מקום בפרשה, פרשת משפטים עמ' 137.

³ לגבי הברייתא בגיטין, אם נפרש את השם "טורי אמנון" כ"ראש אמנה" שבשיר השירים, ואת "קפלוריה" (המזוהה עם "הר-ההר" / "טורי-אמנון) לא כשם מקום כי אם כתרגום יווני מילולי של "הר ההר" המורכב מ-Cephales – ראש בלשון יווני, ו-Oros – הר בלשון יווני (בדומה לתרגומים המתרגמים את הר ההר באופן מילולי להרי "מנוס" בלטינית), כמו שפירש ר' שם טוב גפן, ב"הדביר" תר"פ (ראה 'פשטות' שם, הערה 37), הרי שגם הברייתא במסכת גיטין איננה וותרת את פשוטו של מקרא ואת הברייתא במסכת מכות.

בעיית הר ההר קלה לפתרון. כי גם אהרן הכהן מת ב"הר ההר" בקצה ארץ אדום בדרום א"י. ברור לכל שהר ההר של מות אהרן, איננו זיהוי מקום בטורקיה אלא תיאור גרפי של הר קטן על גבי הר גדול, כמבואר במדרש תנחומא וברש"י.

נעיין בתרגום "לבא חמת" תוך ציון הנקודות הקשות בזיהוי הגבול הצפוני. בכי"ר⁴, הפסוק "מהר ההר תתאו לבא חמת" (במדבר לד, ח) מתורגם: "מן טוורוס מנוס תכוונון למעלני אנטוכייה". מקובל להבין את "טוורוס מנוס" כרכס טאורוס אמנוס בחבל אלכסנדרטה בדרום מזרח טורקיה מצפון לקו רוחב 36, ואת אנטוכייה כעיר אנטוכייה הגדולה שעל נהר האורונטס, הממוקמת דרומית מזרחית לקצה הרכס הזה, ומוזכרת בחז"ל בכמה וכמה מקומות.

השאלה הזועקת היא מה ראו התרגומים הארצישראליים לסטות מפשוטו של מקרא ולהרחיק צפונה את גבול הצפון של ארץ כנען עד לדרום טורקיה, כאשר התורה מציינת שתי נקודות בלבד (שפס, והריבלה מקדם לעין) בגבול המזרחי בין הפינה הצפונית מזרחית של ארץ כנען ועד ל"כתף ים כינרת קדמה", כאשר לפי הגישה המרחיבה קיים מרחק של מאות קילומטרים ביניהן?

כפי שנטען ב'פשטות' שם, אין הכרח לפרש את התיבות 'טוורוס מנוס' כזיהוי מקום, אלא ניתן לפרשם כתיאור גרפי של הר, כדברי חז"ל המובאים ברש"י⁵ על הר ההר הדרומי. ראוי להוסיף כאן את הבהרתו של יואל אליצור, על פיה "ההר" משמש לפעמים במובן של הר בודד מסויים כגון "ההר אשר על פני גיהנם ימה" (יהושע טו, ח), ובמקרים אחרים במובן גוש הררי גדול, כמו "ויהי ה' את יהודה ויורש את ההר כי לא להוריש את יושבי העמק כי רכב ברזל להם" (שופטים א, יט). מכאן שפירוש 'הר ההר' הוא ההר הספציפי/הבולט/הנישא שבגוש ההררי הגדול⁶.

⁴ "מעלני אנטוכייה", בתרגום ירושלמי כתב יד רומי (כי"ר), המכונה 'התרגום הניאופיטי' (ראה עליו בתורה שלמה כרך כד). בתרגום ירושלמי המודפס: "מעלי אנטוכייה". בתרגום ירושלמי המקוטע, כתב יד פריז, מהדורת משה גינזבורגר (ברלין תרנ"ח): "למעלי לאנטוכייה".

⁵ במדבר כ, כב, ומקורו בתנחומא חוקת, יד.

⁶ יואל אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ-ישראל – השתמרותם וגלגוליהם, מהד' שניה (האקדמיה ללשון עברית ויד יצחק בן צבי, ירושלים תשע"ב [מהד' שלישית תשפ"ב]), עמ' 431. הובא ב'פשטות', שם.

בעיית הזיהוי לכאורה של 'לבוא חמת' עם העיר אנטיוכיה הגדולה הרבה יותר קשה⁷: על מה ראו התרגומים הארצישראלים לסטות מפשוטו של מקרא? שנים רבות הטרידה אותי שאלה זו, ולא מצאתי לה מענה. לאחרונה, דומני שנמצא פתרון: התרגומים הא"י מעולם לא העלו על דעתם להצפין את לבוא חמת עד לטורקיה: הם פירשו את לבוא חמת כ"חילת אנטיכיא", היינו "בקעת אנטיוכיה", הנמצא בדרום בקעת הלבנון, כפי שיתבאר להלן.

פרק ב. ערים רבות בשם אנטיוכיה

אנטיוכיה הגדולה נוסדה בשנה ראשונה למניין השטרות (ג'ת"ן למנין שאנו מונים היום, 312 לפנה"ס למנין העמים) בחבל אלכסנדרטה של ימינו⁸, על גדות נהר האורנטס בצפון מערב סוריה, כ-90 ק"מ ממערב לארם צובא – היא חאלב (حلب), בידי הדיאדוך סלבקוס⁹ ניקטור – המלך היווני הראשון אחרי אלכסנדר מוקדון. הוא קרא לעיר על שם אביו או על שם בנו. כמקובל באותם הימים.

השם אנטיוכיא (אנטיכיא) ניתן לכ-24 מקומות¹⁰, ביניהם עכו. כאשר נכבשה עכו בידי תלמי השני (246-283 לפנה"ס, פטרונו של תרגום השבעים) שונה שמה ל"פטולמאיס" או "אנטיוכיה בפטולמאיס" (Αντιόχεια από Πτολεμαΐδα).

משום כך אנטיוכיא הגדולה הייתה נקראת "אנטיוכיא על האורונטס" או "אנטיוכיא שאצל דפנה"¹¹.

⁷ בתקופה התלמוד, מלומדים נוצרים בחרו בשיטה הצפונית המרחיבה, ביניהם כאלה שעמדו בקשר עם חכמי ישראל. מאחר ונוצרים אלו ראו עצמם כ-"Verus Israel" – ישראל האמיתי, יתכן שהיה להם אינטרס תיאולוגי לכלול את אנטיוכיה – שהייתה בימיהם מושב הפטריארכיה היחידה במזרח הים התיכון – בתוך תחומי א"י האמורה בתורה.

ראה: אילל בן-אליהו, בין גבולות (יד בן צבי, ירושלים תשע"ד), עמ' 282.

⁸ חבל אלכסנדרטה סופח לטורקיה בשנת תרצ"ט (1939), אך הסורים טרם ויתרו על תביעתם להחזרתו לסוריה.

⁹ יוסף בן מתתיהו, נגד אפיין (תרגום: י"נ שמחוני, הוצאת מסדה, ת"א, תשי"ט) מאמר שני, ד.

¹⁰ אביגדור צ'ריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית (דביר, תשכ"ג) עמ' 70. הובא אצל פנחס נאמן, אנצ' לגיאוגרפיה תלמודית (יהושע צ'צ'יק, תל אביב תשל"ד) ערך: אנטיוכיא.

¹¹ אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית, שם.

פרק ג. אנטיוכיה הדרומית / עמק אנטיוכיה

מקום נוסף שנקרא אנטיוכיה, היה בצפון מזרח ארץ כנען¹², באזור תל דן¹³ או בדרום בקעת הלבנון מצפון למטולה.

יוסף בן מתתיהו¹⁴ מזכיר את "הבקעה הנקראת על שם אנטיוכוס" שנכבשה ע"י אלכסנדר ינאי במלחמותיו בצפון הארץ:

ואלכסנדרוס כבש את פחל (פְּלָה) ועלה על גרש (גְּרָסָה) . . . ואחרי כן החריב את ארץ הגולן ואת סיליקיה ואת הבקעה הנקראת על שם אנטיוכוס ועל אלה כבש את גמלא המבצר החזק...¹⁵

במקבילה בקדמוניות היהודים, כתב יוסף בן מתתיהו:

אז עלה שוב אלכסנדר על העיר דיאון ותפסה,
ואחר יצא למלחמה על גרש, . . . (משם) יצא על גולן ועל סלקיה.

¹² ראה אטלס מקמילן מפה 214; מיכאל אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של א"י, (מוסד ביאליק, מהדורה שלישית, ירושלים תשכ"ג) עמ' 45, מפה בעמ' 42; אטלס כרטא לתקופת בית שני, מפות 67-68.

¹³ "אנטיוכיה בחולה". כך קרא לה אבי יונה, ובעקבותיו באנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית.
¹⁴ מחצית מעשרים הכרכים של ספרו 'קדמוניות היהודים' מהווים תרגום חופשי של קטעי מקרא נבחרים.

על אישיותו ונאמנותו של יוסף בן מתתיהו נשברו הרבה קולמוסים, ואכמ"ל. אך לכל הדעות כתביו מהווים מקור חשוב להכרת המציאות ולמקובל בימיו, כמו שמעיד הרב אברהם שמחה מאמסיצ'לאב כי שמע מדודו הגר"ח מוולוז'ין כי "רבינו [הגר"א] ז"ל אמר לבנו הרב הגדול מוה"ר אברהם ז"ל שהוא משתוקק להעתקת יוסיפון לרומיים [= ספר מלחמות היהודים עם הרומאים של יוסף בן מתתיהו] שעל ידו נוכל להגיע אל מטרת כוונתם של רבותינו ז"ל בתלמוד ובמדרשים בדברם במקומות רבים בענייני ארץ קודשנו ובית מקדשנו ותהלוכות שרי קודשנו בימי קדם" וכו' (בהקדמת ספר מלחמות היהודים מהד' קלמן שולמן וילנא תרכ"ג עמ' V).

¹⁵ תולדות מלחמת היהודים (מסדה, תל אביב, תשי"ט) תרגום מבואות והערות: ד"ר י"נ שמחוני. א, פרק רביעי, ה; מלחמת היהודים, תרגום חדש ע"י שמואל חגי, (ראובן מס, ירושלים, מהדורה חמישית, תשכ"ד): "עמק אנטיוכוס". [שמואל חגי הוא שם עט של האגון הרב שמואל מ' קרויזר זצ"ל, מעורכי האנציקלופדיה התלמודית ב-21 שנותיה הראשונות].

לאחר שכבש גם את אלה הרס, נוסף על כך, גם את (תעלת)¹⁶ [עמק]¹⁷ אנטיוכוס – כך נקראה – ואת המבצר גמלא¹⁸.

הפירוש הפשוט הוא שאלכסנדר ינאי החריב או השתלט¹⁹ על שטחים נרחבים ברמת הגולן ובדרום בקעת הלבנון, כדעת שני המתרגמים הוותיקים של מלחמת היהודים, כמו גם של המתרגם ויליאם וויסטון לקטע בקדמוניות היהודים, שתרגומו יצא לאור בשנת ה'תצ"ז.

כל המקומות המוזכרים בכיבושי אלכסנדר-ינאי אלו, בתולדות מלחמות היהודים ובקדמוניות היהודים, הם שמות מקומות בצפון מזרח ארץ ישראל ולא בצפון מזרח סוריה או דרום טורקיה.

עמק אנטיוכיה מוזכר גם בתוספתא²⁰ (דמאי פ"ב ה"א):

ר' לעזר בן ר' יוסה או: אורז שבחולת²¹ אנטוכיא מותר הוא עד בורו.

ההקשר של דברי התוספתא מבואר בירושלמי (דמאי פ"ב ה"א). הירושלמי דן בדברי המשנה שם, שאורז שבחו"ל פטור מן הדמאי, אלא אם יש חשש שמקורו בא"י. והביא את דברי התוספתא, שבחולת אנטוכיא אין חשש לאורז מא"י:

תנא: האורז שבחולת אנטוכיא מותר במקומו. רבי לעזר בר' יוסי התיר עד בורן.

¹⁶ לפי תרגומו של אברהם שליט. קדמוניות היהודים ח"ג, ספר יג, טו, ג. הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, הרפסה שביעית תשס"ד.

¹⁷ ע"פ תרגומו הלועזי הקלאסי לקדמוניות היהודים של William Whiston משנת 1737:

he, besides them, took that valley which is called The Valley of Antiochus

מקור: https://lexundria.com/j_aj/13.387-13.404/wst

באופן זהה – עמק אנטיוכוס – תרגם וויסטון גם את המקבילה במלחמת היהודים:

He also demolished Golan, and Seleucia, and what was called *the valley of*

Antiochus; מקור: <http://penelope.uchicago.edu/josephus/war-1.html>

¹⁸ קדמוניות יהודים, שם.

¹⁹ וויסטון בקדמוניות, שם: ; he, besides them, **took** that valley.

ויסטון במלחמת היהודים, שם: . He also **demolished** . . .

²⁰ לפי גירסת הגר"א ואוה"ג.

²¹ וַיִּשָׁב בְּנֵיאַ מוֹל בֵּית פְּעוֹר (דברים ג, כט), ת"א: ויתבנא בחילתא ... ; ת"י: ושרינן בחילתא...;

כ"ר: ושרינן בחילתא. וכידוע "ו" ו"י" מתחלפות.

וכן וַיִּקְבַּר אֹתוֹ בְּגַן בְּאֶרֶץ מוֹאָב (דברים לד, ו), ת"א ות"י: וקבר יתיה בחילתא.

ופירש ר' ישראל זאב וואלף הלוי איש הורוביץ²²:

”חולת אנטוכיא” היא “בקעת הלבנון” (צלזירין²³), והאורז הגדל שם אינו חייב בדמאי מפני שאינו מא”י, והוא מותר עד “בורר”, והוא “בורע'וז”, כשתי פרסאות אש' לצפון “מרג' עיון”.

כלומר: הגבול הדרומי של חילת אנטוכיא (= עמק אנטיוכיה) הוא בורע'וז (Berghoz) שבדרום בקעת הלבנון, ק”מ אחדים מצפון למרג' עיון. מדרום לבורע'וז, יש לחשוש שהאורז מגיע מא”י הסמוכה – תחום עולי בבל, ואסור.



מפת בורע'וז – מרג'-עיון

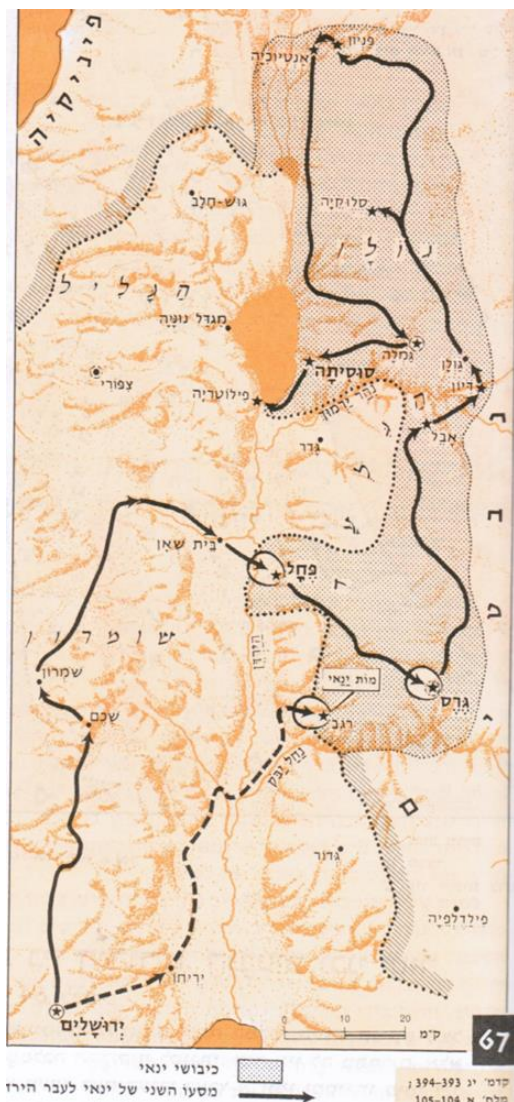
פרק ד. אנטיוכיה הדרומית – שיטת מיכאל אבי יונה

מיכאל אבי יונה, התייחס לאנטיוכיה הדרומית הזו, כאל עיר. לא כאל עמק או בקעה. מקורותיו הם רק דברי יוסף בן מתתיהו שצוינו למעלה, אף שבהם אין רמז לעיר אלא לעמק/בקעה. ופירש²⁴ שזו עיר בצפון עמק החולה, אותה כינה “אנטיוכיה שבחולה”.

²² ישראל זאב וואלף הלוי איש הורוביץ, (מצאצאי השל"ה, סבו של הג"ר זלמן מנחם קורן) מחקר ארץ אבותינו, ירושלים תרע"ה. עמ' נז, הע' 2.

²³ אינני יודע למה הכוונה.

²⁴ מיכאל אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, (מוסד ביאליק, [מהדורה ראשונה תש"ט] מהדורה שלישית, ירושלים תשכ"ג). עמ' 49.



העיר מסומנת במפותיו בעמ' 42 בספרו (מהד' שלישית) שם; באטלס מקמילן מפה 114; ובאטלס כרטא לתקופת בית שני מפות 67-68. אבי יונה משער ומסביר בספרו עמ' 49 שם, כי העיר "אנטיוכיה שבחולה" לא מופיעה ברשימות הערים של כיבושי פומפיוס, כי כבר התנוונה ו"לא היתה לה תקומה" בימיו.

ראוי לציין כי פרט להמצאתו של אבי יונה, שהועתקה ע"י ההולכים בעיקבותיו²⁵, אין לנו שום מידע ממשי על ה"עיר" אנטיוכיה הדרומית הזו. כתבה על כך בקצרה פרופ' רבקה שפק ליסט:

"דן-אנטיוכיה, נוסדה בתקופה הסילווקית. חסר מידע על העיר ההלניסטית [דן-אנטיוכיה] שהוקמה באתר תל דן"²⁶.

²⁵ אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית, שם.

²⁶ רבקה שפק ליסק, התרחבות התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית. בקישור:

<https://www.news1.co.il/Archive/0024-D-119824-00.html?t=111919>

פרק ה. סיכום

סביר שהתרגומים שתרגמו את 'מבוא חמת' ל'מעלי אנטיכיא', כיוונו למעלה חמת – הדרך העולה לכיוון חמת, הנמצא בבקעת אנטיוכיה שבדרום הבקעא.

ממש כפירושו של הגר"א יהושע יט, כת.

אם כנים הדברים, הרי שגם דברי חז"ל בתרגומים הא"י מתאימים לדברי הפוסקים שהובאו לעיל בפרק המבוא.

ואם כן, אין לנו בתקופת חז"ל מי שמפרש את גבולות ארץ כנען בצפון כשיטה המרחיבה²⁷.

דומני שאין שום ראיה לקיום עיר בשם אנטיוכיה בצפון עמק החולה. אדרבא, "מתוך בחינת המקורות ונתוני השטח, נראה שיש לשלול פרשנויות אלה"²⁸. אך יש ראיות ברורות לקיום בקעה בשם "בקעת אנטיוכיה" בצפון מזרח הארץ.

הניסיון למקם את "עמק אנטיוכיה" בעמק החולה (שגם הוא קרוי עמק, ובארמית: "חילת" או "חולת" ומכאן "עמק החולה" של ימינו) כפי שכתבו אחרים²⁹, הוא שגוי מאד לענ"ד. כפי שמוכח מסוגיית האורז של חילת אנטיכיא בתוספתא ובירושלמי בריש פ"ב בדמאי. שכן שם מפורש שחילת אנטיכיא היא בחו"ל (מחוץ לתחום עולי בבל), ולכן אין בה איסור דמאי, בעוד שעמק החולה הוא בתוך תחום עולי בבל, כמבואר למעייין בבכרייתא דתחומין³⁰.

קרוב לוודאי שבקעת אנטיוכיה נמצאת בדרום בקעת הלבנון, מצפון ליישוב בורע'וז (Berghoz) שבדרום הבקעא, כדעתו של ר' ישראל וואלף איש הורוביץ.

²⁷ חוץ מכמה מלומדים נוצריים שלא מבינים את חיים.

²⁸ יואל אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ-ישראל – השתרותם וגולגוליהם, מהד' שניה (האקדמיה ללשון עברית ויד יצחק בן צבי, ירושלים תשע"ב [מהד' שלישיית תשפ"ב]), עמ' 426.

²⁹ למשל: אדמת קדש, ריש פרק ה – הנהרות והנחלים שבתוך א"י ועל גבולותיה, עמ' סג, הערה (ג). הובא בספר עלי תמר – על מסכת דמאי פ"ב ה"א, עמ' תיא.

³⁰ ספרי סוף פרשת עקב; ירושלמי, שביעית פ"ו ה"א; כתובת רחוב.